

Aleksander Smoliński (Toruń)

GOSPODARKA SOWIECKIEJ UKRAINY Z PRZEŁOMU LAT DWUDZIESTYCH I TRZYDZIESTYCH W ŚWIETLE AKT ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Traktat ryski zawarty w dniu 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką, czyli jedno z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX w. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie otwarte działania wojenne. Jednakże część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta, co przez cały okres międzywojenny powodowało istnienie wielu napięć w ówczesnych stosunkach polsko-sowieckich.

W przypadku Polski była to bowiem wojna, która toczyła się nie tylko o taki czy też inny kształt terytorialny odrodzonego po 123 latach niewoli państwa, ale przede wszystkim o samo istnienie niepodległej Rzeczypospolitej. W przypadku drugiej strony tego konfliktu była to natomiast klasyczna „wojna klasowa”, która w razie bolszewickiego zwycięstwa, być może już na zawsze, a przynajmniej na bardzo długi czas¹, oddaliłaby realizację polskich marzeń o niepodległości.

W przeciwieństwie do Polski rządzącym Rosją bolszewikom niezwykle trudno było pogodzić się z postanowieniami traktatowymi, gdyż na dłuższy czas oddalały one plany realizacji europejskiej rewolucji komunistycznej, której pierwszym etapem, siłą obiektywnie istniejących okoliczności, musiałyby być podbój i komu-

---

¹ Pewnym potwierdzeniem tej tezy mogą być długie i niezwykle skomplikowane dzieje walk i starań o niepodległość narodową i państwową, jakie pomiędzy 1917 a 1991 r. (a właściwie 2004 r.) stały się udziałem narodu ukraińskiego – vide choćby: S. Āroslavīn, *Vizvol'na borot'ba na Zahidno-Ukraїns'kih Zemlāh u 1918-1923*, Filadelfia 1956; L. Šankov's'kij, *Ukraїns'ka armiā v borot'bi za deržavnist'*, München 1958; M. Łesiów, *Ukraina wczoraj i dziś*, Lublin 1995; S. Galamaj, *Borot'ba za vizvolennā Ukraїni 1929-1989*, Toronto-New York 1991; Ī. T. Mukov's'kij, O. S. Lisenko, *Zvitāga i žertovnist' Ukraїnci na frontah drugoi svitovoi vijni*, Kiiv 1997; V. Veriga, *Vizvo l'ni zmagannā v Ukraїni 1914-1923 rr.*, Lviv 1998; M. Krotofil, *Ukraїnska Armia Halicka 1918-1920. Organizacija, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukraїnskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002; J. Legieć, *Armia Ukraїnskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraїnsko-bolszewickiej w 1920 roku*, Toruń 2002; D. Dorošenko, *Istoriā Ukraїni 1917-1923 rr.*, Kiiv 2002; Ī. Mazepa, *Ukraina v ogni i burī revolūci 1917-1921*, Kiiv 2003.

nizacja Rzeczypospolitej Polskiej. Do tego niejako chwilowego „rozejmu” zmuszały ich jednak wewnętrzne problemy polityczne i społeczne², a przede wszystkim katastrofalna sytuacja ekonomiczna oraz głód panujący na znacznym obszarze znajdującym się wtenczas pod władzą bolszewików³. Nie oznaczało to jednakże, iż Moskwa zrezygnowała z agresywnych planów i działań podejmowanych przeciw Polsce⁴. Bowiern psychoza realnego bądź też urojonego zagrożenia zewnętrznego stała się stałym elementem sowieckiej polityki i propagandy. Przy jej pomocy zarówno w stosunku do własnego społeczeństwa jak i zagranicą przez cały okres międzywojenny

² Do głównych z nich należały liczne, i w znacznej części przypadków niezwykle krwawe, powstania chłopskie na Ukrainie, głównie „machnowszczyzna”, a także powstania i ruchy narodowe na obszarach rdzennie rosyjskich („antonowszczyzna”) oraz na Północnym Kaukazie i w Środkowej Azji („basmacze”), bunty i powstania robotnicze, jak również walka o władzę, jaka toczyła się wewnątrz partii bolszewickiej. Warto także pamiętać, że konieczność tłumienia wspomnianych tutaj powstań chłopskich oraz wszelkich ruchów narodowych i społecznych angażowały spore siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, których nie można byłoby wtenczas użyć do ewentualnego konfliktu zewnętrznego. Warto też dodać, iż największa jej część niezbędna wówczas do walki z wewnętrzną „kontrrewolucją” znajdowała się wówczas na terenie Ukrainy – szerzej na ten temat vide: *Krest'ianskoe vosstanie v Tambovskoj Gubernii v 1919-1921 gg. „Antonovszina”. Dokumenty i materialy*, Tambov 1994; *Rossii XX vek. Dokumenty. Kronstadt 1921*, oprac. V. P. Naumov, A. A. Kosakovskij, Moskva 1997; L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930; G. G. Alahverdov, N. F. Kuźmin, M. V. Rybakov, L. M. Spirin, N. I. Šatagin, *Kratkaâ istoriâ graždanskoj vojny v SSSR*, Moskva 1960; Ů. A. Polâkov, A. I. Čugunov, *Konec Basmacestva*, Moskva 1976; A. V. Belaš, V. F. Belaš, *Dorogi Nestora Mahno. Istoričeskoe povestovanie*, Kiev 1993; P. Aršipov, *Istoriâ Mahnovskogo dviženii (1918-1921)*, Berlin 1923 (II wydanie Zaporozże 1995); D. Wołkogonov, *Trocki*, Warszawa 1996; L. Mihałčuk, *Lev Trockij*, Minsk 1998; V. Telicyn, *Nestor Mahno*, Moskva-Smolensk 1998; W. Rezmer, *Możliwość wznowienia wojny polsko-rosyjskiej w 1921 r. Nieznany dokument*, [w:] „Nad Wisłą i Dnieprem”. *Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, Toruń-Kijów 2003-2004, nr 2-3.

³ Głównym obszarem głodu była wówczas Ukraina – szerzej vide choćby: *Golod 1921-1923 rokov v Ukraini. Zbirnik dokumentiv i materialiv*, red. S. V. Kulčič'kij, Kiiv 1993. Ponadto zauważyć należy, iż w 1921 i 1922 r. głodem były zagrożone także inne obszary sowieckiej Rosji, jak choćby Powołże. W wyniku rabunkowej i zupełnie nieracjonalnej polityki rolnej bolszewików, następstw wojny domowej w Rosji oraz suszy, która w 1921 r. dotknęła około połowy obszarów produkujących zboże (21 rolniczych guberni europejskiej oraz azjatyckiej części Rosji), a także innych czynników obiektywnych, w 1922 r. głód objął 26 milionów ludności w Rosji oraz około 7,5 miliona na Ukrainie. W sumie więc dawało to 33,5 miliona głodujących, z czego 7 milionów stanowiły dzieci. Warto też pamiętać, iż według obliczeń niezależnych ekspertów, w razie braku pomocy żywnościowej pochodzącej z zagranicy, z grupy tej około 10-15 milionom ludzi groziła śmierć głodowa lub w najlepszym przypadku trwałe kalectwo będące następstwem długiego okresu skrajnego niedożywienia – szerzej na ten temat vide choćby: R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 440 i passim; Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin-Toronto 2005.

⁴ W praktyce, oznaczało to przygotowywanie i inspirowanie różnego rodzaju powstań, akcji dywersyjnych oraz odruchów buntu i sprzeciwu wobec państwa polskiego ze strony Ukraińców zamieszkujących obszary wchodzące wówczas w skład Rzeczypospolitej Polskiej. Jednocześnie w celu destabilizacji sytuacji politycznej na tych terenach wykorzystywano także ruch komunistyczny. Podobnie, choć w mniejszym zakresie, próbowano również wykorzystać Białorusinów zamieszkujących Rzeczypospolitą. Vide: W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920-1925*, Białystok 2005; *Kresy w oczach oficerów KOP*, oprac. J. Widacki, Katowice 2005.

uzasadniano także konieczność stałej rozbudowy posiadanych sił wojskowych oraz ich dyslokacji w pobliżu zachodniej granicy sowieckiej Rosji. Działania takie, pomimo konieczności przejściowej redukcji stanu liczebnego Armii Czerwonej⁵, podjęto praktycznie niemal natychmiast po zawarciu traktatu ryskiego. W wyniku tego zachodnie obszary sowieckiej Rosji już w latach 20. stały się największym skupiskiem sił wojskowych⁶.

Warto także zauważyć, iż w latach 30. wraz ze wzrostem liczebnym Armii Czerwonej oraz wzrostem jej potencjalnej siły ofensywnej rosła liczba wielkich jednostek oraz „formacji dyspozycyjnych”⁷ rozlokowanych na obszarze Białoruskiego i Ukraińskiego⁸ Okręgów Wojskowych. Podobnie było również ze stanami Moskiewskiego⁹ oraz Leningradzkiego Okręgów Wojskowych¹⁰.

⁵ Szerzej vide: *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym*, red. L. Krzywicki, t. I, cz. 2: *Polityka w zakresie wymiany i apro wizacji. Polityka robotnicza w Rosji sowieckiej*, Toruń-Warszawa 1922; V. G. Klevcov, *Social'nye i organizacionnye problemy voennyh reform 20-30-h godov*, [w:] *Armiâ i obšestvo. Stati, dokumenty*, red. V. P. Dmitrenko, Moskva 1993. Ponadto vide także część przestarzałej jednak już dzisiaj i mocno zideologizowanej literatury sowieckiej, jak choćby: *50 let vooružennych sil SSSR*, Moskva 1968; R. M. Bedžanân, *Učastie Krasnoj Armii v socialističeskom stroitel'stve (1918-1932)*, Moskva 1969.

⁶ Pamiętać należy, iż obszar późniejszego Białoruskiego Okręgu Wojskowego aż do 1924 r. w oficjalnej wojskowej i politycznej nomenklaturze sowieckiej nazywany był „Frontem Zachodnim”, a więc nadal traktowany go jako obszar operacyjny.

⁷ Jako „formacje dyspozycyjne” strona polska traktowała wszystkie oddziały Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie nie wchodziły w skład dywizji strzeleckich oraz dywizji kawalerii. Tak więc obok wielkich jednostek i oddziałów, broni pancernej i zmechanizowanych oraz artylerii ciężkiej i przeciwlotniczej pod tym pojęciem kryło się też lotnictwo, formacje chemiczne, saperskie, wartownicze, konwojowe i inne, a także formacje piechoty i kawalerii.

⁸ Vide: *Krasnoznamennyj Kievskij. Očerki istorii Krasnoznamennogo Kievskogo Voennogo Okruga (1919-1988)*, red. I. A. Gerasimov, V. V. Osipov, V. A. Šarygin, Kiev 1989. Pamiętać jednak należy, iż opracowanie to ma bardziej charakter propagandowy niż historyczny.

⁹ Vide: *Ordena Lenina Moskovskij Voennyj Okrug*, Moskva 1977. Również w przypadku tej pozycji pamiętać należy o umieszczonych powyżej uwagach. Jest też rzeczą oczywistą, iż w obydwu tych opracowaniach podawane są zupełnie inne, nierzeczywiste przyczyny wzmocnienia sił Armii Czerwonej nad granicą z Polską oraz na pozostałych zachodnich rubieżach ZSRS.

¹⁰ Centralne Archiwum Wojskowe [dajej: CAW], Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2955, *Meldunek mjr. Sztabu Generalnego Romana Michałowskiego z 8 IV 1928 r.*; Archiwum Akt Nowych [dajej: AAN], Instytucje Wojskowe 1918-1939, sygn. 296/II/43, *Wyciąg z ostatnich wiadomości – Biuro Ewidencyjne „Wschód” Oddziału II Sztabu Generalnego z 7 XI 1921 r.*; AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/88, *Meldunek Attaché Wojskowego w Rydze Nr 107 z 3 I 1922 r.*; Rossijskij Gosudarstvennyj Voennyj Arhiv [dajej: RGVA], Štab RKKa, Operativnoe Upravlenie, Operativnyj Otdel, sygn. 7.2.18, *Dislokaciâ polevyh vojsk po dannym na 1 I 1922 g.*; RGVA, Štab RKKa, Operativnoe Upravlenie, Operativnaâ Čast', sygn. 7.2.487, *Doklad Glavnogo Komanduŭšego Vsemi Vooruženjnymi Silami Respubliki № 310/Op. ot 20 I 1921 g.*; RGVA, Štab RKKa, Operativnoe Upravlenie, Operativnaâ Čast', sygn. 7.2.487, *Vypiska in protokole zasedaniâ Revolucionnogo Voennogo Soveta Respubliki ot 19 III 1921 g. za № 132*; Biblioteka Narodowa [dajej: BN], Archiwum im. Tarasa Szewczenki [dajej: ATS], *Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński, mf. 68863, Rozvidočnij zvit № 8/II – 31 V 1921 r.*; BN, ATS, *Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński, mf. 68863, Spisok povstančeskih vidiliv na Ukraihni po stanu na 1 VI 1921 r.*;

Zupełnie inną postawę polityczną po marcu 1921 r. reprezentowało natomiast państwo polskie, które praktycznie za wszelką cenę, łącznie z uznaniem praw sowieckiej Rosji do panowania nad Ukrainą¹¹, chciało zachować status quo, istniejące w tej części Europy w wyniku traktatu ryskiego. Warunkiem sine qua non tego było utrzymanie pokoju i dobrych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, a przede wszystkim z obydwojma wielkimi sąsiadami – sowiecką Rosją i Niemcami. W Warszawie zdawano sobie jednak sprawę z rzeczywistego charakteru polsko-sowieckich stosunków politycznych oraz z zagrożenia, jakie dla niepodległości Polski stwarzała Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, szczególnie od końca lat 20., gdy jej siła zaczęła gwałtownie wzrastać. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921-1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwojma państwami cechowała daleko idąca nieufność, której poziom, obok zmian zachodzących w obydwu krajach, zależał także, jak to już wspomniano, od wzrostu napięcia, jakie następowało w polityce głównych państw europejskich¹².

Nie wolno także zapominać, iż w kontekście sytuacji politycznej, w jakiej od 1919 r. znajdowała się Rzeczypospolita, polskie czynniki polityczne w sposób

---

BN, ATS, Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński, mf. nr 68864, *Korotkij ogląd strategičnoj situacii przed shidnim kordonom Riči Pospolitoi Pol's'koi na 14 VII 1921 r.*; BN, ATS, Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński, *Korotkij ogląd vijskovoï situacii na tereni Ukraini na 14 VIII 1921 r.*; BN, ATS, Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński, *Tižnevij ogląd vijskovoï situacii na tereni Ukraini za period z 28 VIII po 3 IX 1921 r.*; *Dokumenty vnešnej polityki SSSR*, t. IV: 19 marta 1921 g. – 31 dekabrá 1921 g., Moskva 1960; *Iz istorii graždanskoj vojny v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov v treh tomah 1918-1922*, t. I: *Fevraľ 1920 – okrábr 1922*, Moskva 1961; *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym*, red. L. Krzywicki, Warszawa 1922; R. C. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, Warszawa 1997.

¹¹ Stwierdzenia tego nie należy jednak rozumieć w kategoriach jakiegokolwiek podporządkowania polskich interesów któremukolwiek z sąsiadów ówczesnej Rzeczypospolitej ani też jako potencjalną zdolność do kolaboracji z sowiecką Rosją czy też Niemcami, co mogłoby wciągnąć Polskę w jakiś niepożądany konflikt zbrojny.

¹² Z nowszych wydawnictw źródłowych i opracowań dotyczących tej problematyki, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide: *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Geneza i skutki*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1994; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925-1939*, Warszawa 1995; M. P. Geľmančuk, *Riz'kij Mir. Ukraïns'ko-pol'ski vidnocini periodu pidgotovki, pidpisanïa i ratifikacii Riz'kogo dogovoru 1921 g.*, Lviv 1998; *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998; M. I. Mel'tuhov, *Sovetsko-pol'skie vojny. Voенno-političeskoe protivoborstvo 1918-1939 gg.*, Moskva 2001; L. Samuelson, *Krasnyj koloss. Stanovlenie voенno-promyšlennogo kompleksa SSSR 1921-1941*, Moskva 2001; M. Boruta, *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, a także dzisiaj już nieco przestarzałe prace: J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921-1923*, Warszawa 1971; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925-1934*, Warszawa 1976; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921-1939*, Warszawa 1982; S. Gregorowicz, *Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932-1935*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.

szczególony niepokoił fakt szerokiej i narastającej współpracy wojskowej Armii Czerwonej z niemiecką Reichswehrą, a także współpraca ekonomiczna z Niemcami, dzięki której niemal do połowy lat 30. ZSRS uzyskiwał dostęp do nowoczesnych technologii i myśli technicznej, jakie mógł wykorzystać do budowy oraz rozbudowy własnego i agresywnego potencjału wojskowego. W Warszawie zdawano sobie bowiem sprawę z faktu, iż działania te oraz współpraca polityczna¹³ mogły stanowić śmiertelne zagrożenie dla całości terytorialnej i suwerenności państwowej Rzeczypospolitej Polskiej. Warto też pamiętać, że rok 1939 potwierdził te obawy w całej rozciągłości¹⁴.

W wyniku takich realiów obydwu państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze¹⁵,

¹³ Jednym z jej przejawów był choćby podpisany dnia 24 IV 1926 r. w Berlinie traktat o nieagresji zawarty pomiędzy Niemcami a Sowietami.

¹⁴ Szerzej vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3288, *Raport Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie Nr 117/34 z 27 I 1934 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3410, *Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921-1930 roku. Zestawienie chronologiczne – wykonano w Referacie „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego w lutym 1931 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3410, *Niemiecki obóz ćwiczebny dla czołgów „Kama” – Referat „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 30/N/32.Pol.573 z 25 I 1932 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3463, *Sytuacja Niemiec (Raport kwartalny) Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie l. dz. 600/33 z 1 VII 1933 r.*; *Zmowa. IV rozbiór Polski*, oprac. L. Szcześniak, Warszawa 1990; *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1991; *Fašistskij meč kovalsâ v SSSR. Krasnaâ Armia i Rejhsver tajnoe sotrudničestvo 1922-1933. Neizvestnye dokumenty*, oprac. Ū. L. D'âkov, T. S. Bušueva, Moskva 1992; *Rejhsver i Krasnaâ Armia. Dokumenty iz voennyh arhivov Germanii i Rossii 1925-1931*, oprac. K. von Jena, N. Eliseeva, Koblenz 1995; *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*, oprac. K. Jońca, Wrocław 2002; L. Grosfeld, *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1988; K. Grünberg, J. Serczyk, *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990; idem, *Droga do rozbioru Polski 1918-1939. Nowe ustalenia*, Warszawa 2005; A. Skrzypek, *Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917-1941*, Warszawa 1992; M. Pirko, *Z dziejów współpracy Armii Czerwonej z Reichswehrą w latach 1920-1933*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [dalej: „WPH”], 1992, nr 4; M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920-1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, München 1993; J. Wieliczka, *Reichswehra i Armia Czerwona. Nawiązanie kontaktów i pierwsze porozumienia 1919-1923*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 1994, z. 112; W. Pette, *Niemcy i Reichswehra w wojnie polsko-bolszewickiej (1919-1920)*, [w:] *Rok 1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001; S. Gorlov, *Soveršenno sekretno allâns Moskva-Berlin, 1920-1933 gg. (Voенно-političeskie otnošenâ SSSR-Germaniâ)*, Moskva 2001; A. B. Širokorad, *Tevtonskij meč i ruskaâ bronâ. Russko-germanskoe voенnoe sotrudničestvo*, Moskva 2003; I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917-1933. Wybrane problemy*, Toruń 2005. Praca ta jednak wnosi bardzo niewiele do naszej dotychczasowej wiedzy dotyczącej tych kwestii.

¹⁵ O działaniach tego typu podejmowanych przez stronę sowiecką vide: RGVA, Centr Hraneniâ Istoriko-Dokumental'nyh Kolekcii [dalej: CHIDK], Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. 308.3.8, *Ocena zestawienia bolszewickiego Biura Wywiadowczego dotyczącego sytuacji wojskowej państw obcych – 1921 r.* Ponadto vide: R. Potocki, *Armia Czerwona o Wojsku Polskim w 1932 r.*, „Wrocławskie Studia Wschod-

które nakierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika oraz jego możliwości ekonomicznych i sytuacji społecznej. Stąd też ze strony polskiej, obok – co jest zupełnie zrozumiałe – Armii Czerwonej, głównym obiektem tych zainteresowań był przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących innych dziedzin życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż strona polska ewentualne zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą.

Ponadto na podstawie posiadanych wtenczas informacji na temat sowieckiego potencjału wojskowego i ekonomicznego obydwaj Generalni Inspektorowie Sił Zbrojnych¹⁶ oraz Sztab Główny (Generalny)¹⁷ przez cały okres międzywojenny prowadzili studia na temat ewentualnego konfliktu polsko-sowieckiego oraz przygotowywali plany działań wojennych – defensywnych. Należy bowiem podkreślić raz jeszcze, że strona polska nie zamierzała prowadzić jakichkolwiek agresywnych operacji zbrojnych przeciw swemu wschodniemu sąsiadowi¹⁸. Stąd też wszelkie podejmowane przez nią przedsięwzięcia i przygotowania wojskowe ujęte w ramy ukończonego w pierwszych miesiącach 1939 r. „Planu operacyjnego Wschód” miały wyłącznie charakter obronny¹⁹.

Warto też tutaj dodać, iż mniej więcej do początku lat 30. polski wywiad dyspo-

---

nie”, 2001, nr 5.

¹⁶ Czyli Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski oraz marszałek Edward Śmigły-Rydz.

¹⁷ Tam, gdzie to będzie możliwe autor będzie używał ostatecznej nazwy tej instytucji, jaka w Wojsku Polskim oficjalnie obowiązywała dopiero od 1928 r. Do tego momentu brzmiała ona bowiem: „Sztab Generalny”.

¹⁸ Warto tutaj dodać, iż podobny charakter, także w wymiarze strategicznym, miały również polskie fortyfikacje budowane i rozbudowywane w latach 30. na wschodzie. Z. Pruski, *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920-1939*, Przasnysz 2000; Z. J. Cutter, *Saperzy polscy 1918-1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001; idem, *Polskie wojska saperskie w 1939 r. Organizacja, wyposażenie, mobilizacja i działania wojenne*, Częstochowa 2003.

¹⁹ Vide: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926-1932*, cz. 1, oprac. E. Kozłowski, P. Stawecki, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXIV, 1981; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939-1945*, Londyn 1972; W. Stachiewicz, *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, oprac. M. Tarczyński, Warszawa 1998; *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000; R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994; W. Baliński, *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pełczyński. Zarys biografii*, Kraków 1994; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921-1939*, „Studia Rzeszowskie”, t. VI, 1999; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002.

nował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich wskazanych powyżej zagadnień, głównie zaś organizacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału ekonomicznego. Także i potem udawało się zbierać sporo ciekawych informacji, stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy, pozwalający opracować możliwie pełne i zadowalające odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań.

Jednakże zamykanie się Związku Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych czynników spowodowały, iż od początku lat 30. efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała, co skutkowało tym, iż w powstających wtenczas w Oddziale II Sztabu Głównego opracowaniach pojawiało się coraz więcej znaków zapytania, na które trudniej niż w latach poprzednich było znaleźć w miarę pewne i zadowalające odpowiedzi. Problemy te dotyczyły jednak przede wszystkim pewnych kwestii szczegółowych, a nie problemów natury zasadniczej.

Warto też zauważyć, iż nawet wówczas informacje posiadane przez stronę polską, najprawdopodobniej, były znacznie pełniejsze i dokładniejsze, niż dane posiadane wtedy przez wywiady innych sąsiadów ZSRR oraz pozostałych zainteresowanych tą problematyką państw europejskich, a nawet Japonii²⁰. Warto jednak dodać,

²⁰ Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3028, *Mr Martin – meldunek z 20 II 1931 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3061, *O. de B. i dyslokacja wielkich jednostek piechoty i kawalerii RKKA. Stan w dniu 1 XII 1934 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3120, *Siły zbrojne ZSRR, t. III: Organizacja, O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 6500/II.R.T.O., Warszawa 20 IV 1934 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3151, *Siły Zbrojne ZSRR. Tom II, Organizacja, O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii w czasie pokoju, cz. II: O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii, z. 1 – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 9250/II.R.T.O., Warszawa 27 X 1935 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3188, *Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 11610/II.R.T.O., Warszawa wrzesień 1937 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3214, *Siły zbrojne ZSRR. Komunikat wojskowy Nr 2 – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 22026/II.R.T.O., Warszawa kwiecień 1939 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3233, *Studium artylerii wojsk obcych za rok 1938. Część II. Zasady działań taktycznych. B. Artyleria sowiecka – Departament Artylerii MSWojsk. L. 400/Tj.Stud.Og., Warszawa styczeń 1939 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, [sygn. I.303.4.3233], *Broni pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.39, Warszawa czerwiec 1939 r.*; W. Włodarkiewicz, *Broni pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002.

Natomiast o polskim wywiadzie okresu wojny polsko-bolszewickiej oraz z lat 1921-1939 pisali: A. Peplowski, *Oddział II Sztabu Generalnego NDWP. Zarys organizacji i działalności (1919-1920)*, „WPH”, 1994, nr 1-2; idem, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; idem, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; idem, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*, Warszawa 1999; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierun-*

iz nigdy skuteczność polskiego wywiadu wojskowego nie osiągnęła stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji, mających zarówno dla Rzeczypospolitej jak i jej sił zbrojnych znaczenie strategiczne.

Gwoli historycznej rzetelności trzeba jednak zauważyć, iż zdecydowane przesunięcie wysiłku wywiadowczego oraz zainteresowań Oddziału II Sztabu Głównego z kierunku sowieckiego na Niemcy, jakie nastąpiło wiosną 1939 r. spowodowało, iż wydarzenia związane z tragiczną datą 17 września 1939 r. były dla polskich władz politycznych i wojskowych pewnym zaskoczeniem. Należy jednakże pamiętać o okolicznościach, w jakich nastąpiła sowiecka agresja oraz o sytuacji politycznej i wojskowej, jaka istniała w Europie wiosną i latem 1939 r., a szczególnie o jej gwałtownych zmianach, do których doszło po 23 sierpnia tego roku²¹.

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe²², a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe.

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina²³, traktowana jako ogromny

---

ki działania, rola w państwie, Warszawa 1994; idem, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; J. Gzyl, N. Mroczek, *Zespoły akt samodzielnych referatów informacyjnych DOK (DOGen.) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Floty z lat 1919-1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” [dalej: „BWSA”], 2001, nr 24; D. Pozniakowska-Hanak, *Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919-1921*, „BWSA”, 2001, nr 24; G. Nowik, *Polski radiowywiad w wojnie z bolszewicką Rosją*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [dalej: „PHW”], 2004, nr 2; idem, *Operacyjne wykorzystanie radiowywiadu od stycznia do marca 1920 roku*, „PHW”, 2004, nr 4; idem, *Zanim złamano „ENIGMĘ”. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920*, cz. 1, Warszawa 2004; idem, *Polski radiowywiad w latach 1918-1920*, [w:] *Marian Rejewski 1905-1980. Życie ENIGMĄ pisane*, Bydgoszcz 2005.

²¹ Vide: H. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931-1945*, Warszawa 1992; L. Noël, *Agresja niemiecka na Polskę*, Warszawa 1966; G. Gafencu, *Ostatnie dni Europy. Podróż dyplomatyczna w 1939 roku*, Warszawa 1984; W. Stachiewicz, *Z relacji szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, [w:] *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989; W. Stachiewicz, op. cit.; F. Sławoj-Składkowski, *Nie ostatnie słowo oskarżonego. Wspomnienia i artykuły*, Warszawa 2003; L. Wyszczałski, *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989; M. Zgórniak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938-1939*, Kraków 1993; R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. I, Warszawa 1995; Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998; W. Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918-1939*, Warszawa 1999; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich władz wojskowych w latach 1933-1939*, Warszawa 2000.

²² Następnie „specjalnych okręgów wojskowych”.

²³ Vide: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Pivdennij Arhiv”, t. XVI, 2004, s. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata*

garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz energetycznego²⁴.

Ponadto, przede wszystkim na początku lat 20., południowo-zachodnia Ukraina była postrzegana przez polskie naczelne władze wojskowe jako dogodny obszar koncentracyjny dla silnego zgrupowania rezerw Armii Czerwonej, mogących stanowić poważne wzmocnienie lewego skrzydła sowieckiego frontu przeciwpolskiego. Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz od dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami²⁵.

Największą rolę w polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy, a mianowicie Oddział II Sztabu Głównego²⁶. Obecnie najwartościowsza część jego spuścizny aktowej znajduje się w trzech różnych archiwach²⁷. Dwa z nich to instytucje znajdujące się obecnie w Polsce – w Warszawie. Znaczna część jego spuści-

---

1921-1939, [w:] „*Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*”, Toruń-Kijów 2003-2004, nr 2-3, s. 175-196.

²⁴ Szczegółnie zainteresowanie polskiego wywiadu obszarem Ukrainy datowało się już od 1921 r., a nawet jeszcze wcześniej. Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1733, *Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r.*; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989; J. Gul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914-1918*, Warszawa 2001; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Lublin 2003.

²⁵ AAN, Attaches Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/154, *Rosja. Referat informacyjny z dnia 15 II 1921 r. – Biuro Ewidencyjne Oddziału II Sztabu Generalnego NDWP Nr Ew./5 7478/II*; P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991; W. Stachiewicz, op. cit.; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; *Wojna Obronna Polski 1939*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1979; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*, Warszawa 1981; R. Szubański, op. cit.

²⁶ Szerzej na temat dziejów tej instytucji vide: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939*, Warszawa 1994; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918-2003*, red. T. Panecki, F. Puchał, J. Szostak, Warszawa 2003; P. Olstowski, *Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – organizacja i funkcjonowanie służby informacyjno-wywiadowczej II Rzeczypospolitej*, [w:] *Marian Rejewski...*; T. Kmieciak, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Słupsk 2005.

²⁷ Nie wolno też zapominać, iż pewna część akt tej instytucji znajduje się również w polskich placówkach kulturalnych za granicą, a mianowicie w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz w Instytucie Polskim i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie. Vide: *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn 1970; J. Cisek, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, Warszawa 1997; J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001.

zny aktowej znajduje się bowiem w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie przechowywanych jest 7838 jednostek archiwalnych obejmujących dziesiątki tysięcy stron, w większości maszynopisów, zawierających ogromną ilość bardzo różnorodnych informacji²⁸. Mniej więcej około 50% z nich dotyczy Armii Czerwonej oraz sytuacji w Związku Sowieckim istniejącej przed 17 września 1939 r. Jednocześnie dominująca część z nich omawia w sposób bezpośredni sytuację wojskową, społeczną, ekonomiczną i polityczną istniejącą na obszarach leżących w bezpośredniej bliskości granic Rzeczypospolitej Polskiej.

Podobny charakter mają także akta znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych. Dokumenty wytworzone przez Oddział II Sztabu Głównego można bowiem znaleźć w dwóch zespołach, a mianowicie „Attachaty Wojskowe RP 1918-1939” oraz w zespole „Instytucje Wojskowe 1918-1939”. Jest ich tam jednak nieporównanie mniej, niż w poprzednio wymienionej instytucji, przy czym część z nich to dublety archiwaliów, jakie można znaleźć w Centralnym Archiwum Wojskowym. Nie oznacza to jednak, iż w Archiwum Akt Nowych potencjalny badacz nie znajdzie niczego nowego. Wiele z tych materiałów zawiera bowiem informacje, których próżno by szukać w Centralnym Archiwum Wojskowym²⁹.

Kolejna niezwykle ważna oraz jednocześnie obszerna grupa akt tej prowienicji przechowywana jest obecnie w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym, do jakiego włączono dawne Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Kolekcji. W chwili obecnej, w dużym zespole „Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego” znajduje się bowiem aż 3 391 jednostek archiwalnych dotyczących lat 1917-1939. Dalsze dokumenty Oddziału II znajdują się również w innych, mniejszych zespołach obejmujących akta wytworzone przez poszczególne ekspozytury Oddziału II Sztabu Głównego. Również one stanowią bardzo pokaźny zespół badawczy obejmujący w sumie aż 5 070 jednostek archiwalnych³⁰.

Wartość tych dokumentów z punktu widzenia potrzeb polskiej historiografii jest trudna do przecenienia. Jest tam bowiem szereg unikalnych akt dotyczących choćby organizacji, zasad działania i efektywności polskiego wywiadu z lat 1921-1939.

²⁸ Zespół ten obejmuje w sumie około 1000 metrów bieżących akt. Vide: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*, Warszawa 1996, s. 93; *Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939*, Warszawa 2001.

²⁹ Szerzej na ten temat vide: W. Janowski, *Źródła do dziejów wojskowych Drugiej Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Akt Nowych*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. II: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005.

³⁰ Vide: *Ukazatel' fondov inostrannogo proishozhdeniâ i Glavnogo Upravleniâ po Delam Voennoplennyh i Internirovannyh NKVD-MVD SSSR Rossijskogo Gosudarstvennogo Voennogo Arhiva*, red. V. P. Kozlov, V. N. Kuzelenkov, Moskwa 2001.

Bardzo ciekawe i wartościowe wiadomości dotyczące sowieckiego potencjału wojskowego i ekonomicznego zbierano wykorzystując wszelkie możliwe sposoby³¹. Oprócz, co jest rzeczą oczywistą, klasycznego wywiadu agenturalnego, pilnie śledzono również prasę ukazującą się w sowieckiej Rosji³² oraz w krajach z nią graniczących, a także wykorzystywano wszelkie informacje uzyskiwane w sposób przygodny od przypadkowych, w większości nieświadomych, informatorów oraz od uciekinierów. Ponadto cennym źródłem informacji byli także polscy Attachés Wojskowi³³ urzędujący najpierw przy Poselstwie Polskim³⁴, a następnie przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie³⁵ oraz pracownicy Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie³⁶. Warto także tutaj dodać, iż podobne

³¹ Pamiętać również należy, iż w okresie międzywojennym tak zwany „płytki” wywiad na ZSRS oraz na inne kraje z jakimi od wschodu graniczyła Rzeczpospolita Polska, często z bardzo dobrym skutkiem prowadził także Korpus Ochrony Pogranicza. Vide: *Polskie formacje graniczne. Straż graniczna 1918-1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł*, t. I, oprac. B. Polak, Koszalin 1999 (wbrew tytułowi spora część dokumentów dotyczy również KOP); *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939. Wybór dokumentów*, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa-Pułtusk 2001; T. Radziwonowicz, *Z działalności wywiadowczej Korpusu Ochrony Pogranicza*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 1994, nr 8; M. Jabłonowski, J. Prochowicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003-2004; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2002/2003.

³² Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2979, *Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.*; AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, sygn. 296/1/82, *Informacyjny raport prasowy Nr 14/30 za czas od dnia 6 IV do 12 IV 1930 r. – Moskwa 12 IV 1930 r.*

³³ O zadaniach oficerów Wojska Polskiego pełniących funkcje attachés vide: *Instrukcja ogólna dla attachés wojskowych przy przedstawicielstwach dyplomatycznych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920. Ponadto vide: M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939*, Białystok 1997; P. Stawicki, *Attache wojskowi Drugiej Rzeczypospolitej*, „PHW”, 2004, nr 2; P. Kołakowski, *Instrukcja ogólna dla attachés wojskowych z 10 listopada 1920 r.*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 2005, z. 151.

³⁴ O ich działalności wywiadowczej we wczesnych latach 20. Vide: J. Kochanowski, *Między dyplomacją a wywiadem. Działalność Romualda Wolikowskiego i Ignacego Boernerera jako attaché wojskowych w Moskwie (1921-1924)*, „Przegląd Historyczny”, 1990, nr 1-2; idem, *Zapomniany prezydent... Życie i działalność Ignacego Boernerera 1875-1933*, Warszawa 1993.

³⁵ Szczególnie cenne i pełne oraz drobiazgowo były informacje oraz raporty przesyłane z Moskwy do Warszawy przez wieloletniego attaché wojskowego w Moskwie, a mianowicie ppłk. Szt. Gen. Jana Kowalewskiego, który służbę tę w Moskwie pełnił w latach 1928-1932. Był to oficer o dużej kulturze osobistej, który poza językiem rosyjskim znał także francuski, niemiecki, angielski oraz rumuński. Te dwa ostatnie tylko „w mowie”. Umiejętności te w niebagatelny sposób ułatwiały mu natomiast nawiązywanie pożytecznych, z punktu widzenia potrzeb jego służby, kontaktów osobistych. Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3000, *Sprawozdanie Attache Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie za 1932 r.*; AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, sygn. 296/1/82, *Raport Attaché Militaire de Pologne á Moscou – 25 XI 1930 r.* Vide również: AAN, sygn. 296/1/82, *Karta kwalifikacyjna por. Jana Kowalewskiego dla Komisji Kwalifikacyjnej; Rocznik oficerski 1928*, Warszawa 1928; P. Stawicki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997.

³⁶ W latach 20. Rzeczpospolita Polska na terenie ZSRS posiadała konsulaty w Charkowie (Konsulat Generalny), Kijowie, Mińsku (Konsulat Generalny), Leningradzie (Konsulat) i Tyflisie (Tbilisi – Konsulat Generalny) oraz w Moskwie. Ten ostatni szybko został jednak przekształcony w Wydział Konsularny przy Poselstwie Polskim w Moskwie. Szerzej na temat tej problematyki vide: *Kalendarzyk polityczny*

dane zbierali również oficerowie i pracownicy innych polskich placówek dyplomatycznych akredytowanych w pozostałych krajach europejskich, jak choćby w Rydze³⁷, Tallinie³⁸, Helsinkach³⁹, Ankarze i wielu innych.

Ponadto, szczególnie w latach 20., wymieniano także informacje z organami wywiadu wojskowego sojuszników oraz ich attachés wojskowymi, a także z przedstawicielami innych państw, które, podobnie jak Rzeczpospolita Polska, również posiadały w Związku Sowieckim własne placówki dyplomatyczne. Należały do nich choćby Rumunia⁴⁰, Estonia⁴¹, Łotwa⁴², Finlandia⁴³ i Turcja.

---

na 1930 rok, red. S. Cieszkowski, Warszawa 1929; T. Joniec, *Polska służba konsularna 1918-1995*, Warszawa 1996; W. Skóra, *Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym*, „Dzieje Najnowsze. Separatum”, t. I, 2004; idem, *Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921-1923)*, „PHW”, 2005, nr 1; A. Peptoński, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005.

³⁷ AAN, Attaches Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/88, *Meldunek Attache Wojskowego w Rydze Nr 418 z 9 III 1922 r.*

³⁸ AAN, Attaches Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/89/2, *Meldunek Delegata NDWP w Estonii No 225 z 23 III 1921 r.*

³⁹ AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/88, *Meldunek Attaché Wojskowego Poselstwa Polskiego w Helsingforsie No 1418 z 10 I 1921 r.*; AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/89, *Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 XII do 15 XII 1921 r.*; AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/89, *Raport Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Helsingforsie No 1811 z 8 VII 1921 r.*; P. Semków, *Polsko-fińska idea „blokowania Sowietów”*. *Działalność attachatu wojskowego Rzeczypospolitej Polskiej w Finlandii w latach 1927-1931*, „Niepodległość”, t. XXXIII-XXXIV (po wznowieniu), 2003/2004.

⁴⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2912, *Annales a la conference Deuxiemes Bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926*. Szerzej na temat polsko-rumuńskiej współpracy wojskowej vide: *Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921-1931*, oprac. H. Bulhak, „Studia Historyczne”, 1973, nr 3; idem, *Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919-1921*, „Dzieje Najnowsze”, 1973, nr 3; M. Leczyk, *Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926-1932*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 3; A. Jaracz, *Działalność attaché wojskowego Witolda Dzierżykraj-Morawskiego w okresie międzywojennym*, „Mars”, t. XI, 2001.

⁴¹ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, Gdańsk 1992; R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003; A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*, Warszawa 1972; U. Salo, *Polskie siły zbrojne i potencjał militarny w końcu lat trzydziestych w informacjach attache wojskowego Estonii*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. II: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, Toruń 2005.

⁴² CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3159, *Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej w Rydze ppłk. dypl. Andrzeja Liebicha l. dz. 10/tj.36 z dnia 13 I 1936 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3159, *Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Rydze mjr. dypl. Feliksa Brzeskwińskiego l. dz. 307/tjn.36 z 24 X 1936 r.*; AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/88, *Meldunek Attaché Wojskowego w Rydze Nr 297 z 18 II 1922 r.* O kształcie ówczesnych stosunków polsko-łotewskich vide: A. Skrzypek, *Zagadnienie polsko-łotewskiej konwencji wojskowej 1919-1925*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, 1970, t. VI; idem, *Związek Bałtycki...*; idem, *Stosunki polsko-łotewskie 1918-1939*, Gdańsk 1997.

⁴³ AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/II/89, *Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 do 15 XII 1921 r.*; AAN, Attachés Wojskowi RP 1918-1939, sygn. A/

Wymianę informacji na temat Sowietów polski wywiad prowadził również z Japonią⁴⁴, USA⁴⁵, Włochami⁴⁶, a także Francją, choć informacje uzyskiwane z tego ostatniego źródła nie zawsze satysfakcjonowały stronę polską - szczególnie w latach 30.⁴⁷

Warto również tutaj wspomnieć o licznych zapytaniach i prośbach o informacje, jakie w latach 1936-1937 pod adresem polskiego Oddziału II kierowały organy brytyjskiego wywiadu wojskowego. Obok kwestii wojskowych dotyczyły one również zagadnień ekonomicznych, jak choćby stopnia motoryzacji kraju i jego sił zbrojnych. W zamian za te dane strona polska spodziewała się uzyskać, przede wszystkim, informacje dotyczące stanu sowieckiego przemysłu wojennego⁴⁸.

Ponadto, pomimo istnienia w okresie międzywojennym nie najlepszych stosunków politycznych pomiędzy Polską i Republiką Czechosłowacką oraz mimo braku szerszych kontaktów wojskowych⁴⁹, dzięki okazjonalnej współpracy z wywiadem

II/89, *Dyslokacja armii sowieckiej wg danych fińskiego Sztabu Generalnego zebranych do dnia 20 VI 1921 r.*; A. Skrzypek, *Związek Bałtycki...*

⁴⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3159, *Meldunek Attaché Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie pplk. dypl. Konstantego Zaborowskiego Nr 497/tjn. z 10 XI 1936 r.*; W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993; *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: 1918-1939, red. P. Lossowski, Warszawa 1955; E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996.

⁴⁵ Szerzej na temat ówczesnych polsko-amerykańskich stosunków wojskowych vide: J. Smoliński, *Polsko-amerykańskie stosunki wojskowe 1776-1945*, Warszawa 2004.

⁴⁶ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3159, *Meldunek Attaché Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie pplk. dypl. Konstantego Zaborowskiego l. dz. 44.tj. z 28 I 1936 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3159, *Pismo Samodzielnego Referatu „Rosja” l. dz. 11408/II.Ros. z 23 V 1936 r.*; M. Romeyko, *Ze wspomnień attaché wojskowego*, „WPH”, 1959, nr 4; idem, *Wspomnienia o Wieniawie i o rzymskich czasach*, Warszawa 1990.

⁴⁷ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3142, *Russie Sovietique Cavalerie* – dokument nie datowany najprawdopodobniej jednak powstały około 1936 r.; AAN, *Attachés Wojskowi RP 1918-1939*, sygn. A/II/89/2, *Informacje uzyskane w marcu 1921 r. od mjr. Bonne’a francuskiego Attache Wojskowego w Rewlu*. Ponadto vide także: J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921-1939*, Warszawa 1970; P. Stawecki, *Polityka wojskowa...*; A. M. Brzeziński, *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w polityce zagranicznej Francji (1919-1939)*, Łódź 1992; H. Bulhak, *Polska-Francja. Z dziejów sojuszu 1933-1936*, Warszawa 2000; M. Wołos, *Francja-ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924-1932*, Toruń 2004.

⁴⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3173, *Pytania Anglików dotyczące Armii Czerwonej oraz Wehrmachtu*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3173, *Pytania Oddziału II Sztabu Głównego do brytyjskiej Inteligent Service w kwestii Armii Czerwonej*.

⁴⁹ W okresie międzywojennym najszerzy zakres miała współpraca dotycząca zakupu przez Polskę w firmach czeskich broni oraz licencji na jej produkcję. Na temat tych oraz innych aspektów polsko-czeskich stosunków wojskowych szerzej: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2143, *Komunikat informacyjny z dnia 1 XI 1923 r. – Oddz. II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 22105/II.Inf./II.Og.*, Warszawa 12 XI 1923 r.; T. Janowicz, *Czesi. Studium historyczno-polityczne*, Kraków 1936; A. Szklarzka-Lohmannowa, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925*, Wrocław 1967; H. Bulhak, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1921-1927*, „*Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej*”, t. V, 1969; idem, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich*

tego kraju Oddział II Sztabu Głównego zdobywał pewne informacje dotyczące kwestii współpracy wojskowej Niemiec i ZSRS⁵⁰.

Nie należy też zapominać o współpracy, jaką głównie na początku lat 20. strona polska prowadziła z wojskowymi organizacjami emigrantów ukraińskich, pozostających wtenczas na terenie Rzeczypospolitej Polskiej⁵¹.

Natomiast w przypadku Oddziału II Sztabu Generalnego armii litewskiej wskutek bardzo późnego powtórnego nawiązania w miarę normalnych stosunków dyplomatycznych oraz narastającego w końcu lat 30., zarówno w stosunku do Polski jak i Litwy, zagrożenia niemieckiego wymiana informacji wywiadowczych dotyczących Armii Czerwonej oraz ZSRS nie miała większego znaczenia⁵².

Warto też zauważyć, iż w latach 20. Polska z reguły dysponowała pełniejszymi i rzetelniejszymi informacjami na temat Armii Czerwonej oraz sowieckiej ekonomiki, niż wywiady innych wymienionych tutaj państw. Dobrze świadczy to o jakości ówczesnych polskich służb wywiadowczych oraz o prawidłowej analizie i opracowywaniu zdobywanych informacji przez odpowiednie komórki w warszawskiej centrali. Poziom dokładności i szczegółowości tych informacji uległ znacznemu pogorszeniu dopiero około 1933 r. Nadal jednak bardzo często polski wywiad wojskowy zdobywał wartościowsze i rzetelniejsze informacje, niż wiele wywiadów znacznie silniejszych i bogatszych państw ówczesnej Europy oraz świata⁵³.

---

wackich w latach 1927-1936, „Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, tom IX, 1975; P. Stawecki, *Polityka wojskowa...*; J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Pionki 1993; J. Wiśniewski, *Produkcja sprzętu artyleryjskiego w Czechosłowacji w latach 1920-1939*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Gen. Józefa Bema”, 2001, nr 20; idem, *Armia czechosłowacka w latach 1932-1938*, Toruń 2001; J. Gruchała, *Czeskie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920-1938*, Katowice 2002; M. P. Deszczyński, *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938-1939*, Warszawa 2003.

⁵⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3410, *Niemiecki obóz doświadczalny „Tomka” w Rosji 1928 r. – załącznik do l. dz. 7120/Tjn.*

⁵¹ Vide obszerny zespół akt Partyzanckiego Powstańczego Sztabu Ukraińskiego, jaki przechowywany jest obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz *Vizvol'ii zmaganná očima kontrozvidnika (Dokumental'na spadšina Mikoli Čebotariva)*, Kiiw 2003. Ponadto, oprócz części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, o problematyce tej wspominał także R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*, Lublin 1999; idem, *Polityka państwa polskiego...*, oraz V. S. Sidak, T. V. Vronśka, *Specsłużba derżavi bez teritorii: lúdi, podii, fakti (vijskova rozvidka ta kontrozvidka DC v ekzili 1926-1936 rr.)*, Kiiw 2003; T. V. Vronśka, *Spivpracá uenerivs'koï ta pol's'koï rozbidok u miżvoënnij period [w:] VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej. Siedlce 17-18 września 2003 r.*, red. K. Pindel, Toruń 2004.

⁵² CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2035, *Komunikat informacyjny Nr 3 za czas od 25 VII 1925 r. do 25 X 1925 r. – Dtwo 6 Brygady Korpusu Ochrony Pogranicza l. dz. 3986/II.tjn.26 z 25 XI 1925 r.*; L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938-1939*, Warszawa 1990; K. Świtalski, *Diariusz 1919-1935*, oprac. A. Garlicki, R. Świętek, Warszawa 1992; W. Stachiewicz, op. cit.; P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1918-1929*, Warszawa 1966; idem, *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, Warszawa 1996.

⁵³ Pewnym, choć pośrednim dowodem potwierdzającym taką tezę może być fakt, iż z danych wywia-

Jeszcze raz warto też zauważyć, że w przypadku Armii Czerwonej oraz sowieckiej gospodarki i komunikacji zasięg penetracji wywiadowczej sięgał niemal każdego, nawet najdalszego, zakątka sowieckiego imperium, a nie tylko leżących najbliżej granic Polski Ukrainy i Białorusi⁵⁴.

W ramach tekstu o mocno ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić zawartości tak dużego zespołu archiwalnego, podzielonego na dodatek pomiędzy trzy różne archiwa. Stąd też autor pozwolił sobie przedstawić nieco dokładniej tylko jeden z dotyczących tej problematyki dokumentów, jaki został przez niego odnaleziony w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Jego treść pozwoli zorientować się potencjalnemu czytelnikowi zarówno w zakresie zainteresowań polskiego wywiadu jak i o osiągniętych przez niego na początku lat 30., a także wcześniej, efektach.

Dokumentem, jaki zostanie omówiony w poniższym materiale jest określone jako „Ścisłe tajne! Trzymać pod zamknięciem” i liczące 216 stron tekstu oraz liczne załączniki i mapę, opracowanie zatytułowane: „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**” Sporządzone zostało ono w dniu 16 października 1933 r. w Referacie „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego i oznaczone jako l. dz. 6900/II.R.T.O.33⁵⁵.

---

dowczych zgromadzonych przez polski Oddział II Sztabu Głównego, korzystali w 1940 i 1941 r. także Niemcy przygotowując się do realizacji planu „Barbarossa”. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3200, *Die Wehrmacht Sowjet-Russlands Kriegsorganisation der grossen Einheiten (Heft I bis IV). September 1937 – Übersetzung aus dem Polnischen – Kriegsarchiv-Zweigstelle Danzig*. Ponadto pewne ślady wykorzystania tych informacji widoczne są także w: F. Halder, *Dziennik wojenny. Codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939-1942*, t. II: *Od planów inwazji na Anglię do początków kampanii na Wschodzie (1.7.1940-21.6.1941)*, Warszawa 1973.

⁵⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.104, *Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 2610/II.Inf.O. z 10 II 1925 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1728, *Meldunek informacyjny Nr 3 Ekspozytury Nr V Oddziału II Sztabu Głównego L. 389/Tj./28, Lwów 13 V 1928 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1828, *Meldunek informacyjny Nr 14/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2255/tj./31, Lwów 15 X 1931 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1828, *Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. 2130/tj.31, Lwów 12 XI 1931 r.*

⁵⁵ Dokument ten przechowywany jest w Centralnym Archiwum Wojskowym w zespole: Oddział II Sztabu Głównego, pod sygnaturą I.303.4.3085. W momencie jego powstania przeznaczono go jedynie do wiadomości Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, Inspektorów Armii i Generałów do prac przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, Szefa Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych, I i II Wiceministrów Spraw Wojskowych, Szefów Biura Ogólnoadministracyjnego i Biura Ogólno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefa Sztabu Głównego, Szefów Oddziałów I, II, III i IV Sztabu Głównego, Szefa Komunikacji Wojskowych, Szefów Departamentów Piechoty, Kawalerii, Artylerii, Uzbrojenia, Zaopatrzenia Inżynieryjnego, Aeronautyki i Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefów Saperów, Łączności oraz Dowódcy Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych, dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza, Szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej, Komendanta Wyższej Szkoły Wojennej, Attache Wojskowych przy Poselstwach

Jeden z rozdziałów tego dokumentu zatytułowany został: „Położenie gospodarcze”. Jak o tym już wspomiano od samego początku kwestie te w kontekście wzrostu sowieckiego potencjału wojskowego interesowały Oddział II Sztabu Głównego w sposób szczególny. Dlatego też pilnie śledzono również rozwój sowieckiego przemysłu wojennego⁵⁶. Już na początku lat 30., a więc w momencie gdy w ZSRS kończyła się I-sza i rozpoczynała II pięcioletka, strona polska rozpoznała grubo ponad sto bardzo dużych lub większych sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych produkujących wyłącznie lub też częściowo na potrzeby wojska. Również na obszarze ówczesnego Ukraińskiego Okręgu Wojskowego na początku lat 30. wywiad polski ustalił cały szereg fabryk oraz przedsiębiorstw pracujących na potrzeby Armii Czerwonej.

Wśród nich były choćby:

- w Kijowie:

- a. Kijowskie Zakłady Mechaniczne imienia Czerwonego Sztandaru – dawny arsenał, w którym, między innymi, remontowano działa;

- w Ługańsku:

- a. Ługańskie Zakłady Remontowe, gdzie remontowano haubice,
- b. Ługańskie Zakłady Amunicyjne;

- w Charkowie:

- a. Charkowska Fabryka Rowerów⁵⁷,
- b. Charkowskie Zakłady Narzędzi Lekarskich imienia Łobanowa – produkował dla armii i na potrzeby cywilne,

---

Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, Bukareszcie, Helsinkach, Moskwie, Rydze, Tokio oraz szefów i pracowników różnych komórek wywiadowczych Samodzielnego Referatu „Rosja” i innych Oddziału II Sztabu Głównego.

⁵⁶ Obserwacja sowieckiego przemysłu, głównie zaś jego rozbudowy w kontekście wzrostu siły militarnej ZSRS, miała dla polskiego wywiadu bardzo ważne znaczenie. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038, *Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros.*, Warszawa 29 VII 1931 r.; AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, sygn. 296/I/82, *Raport Attache Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r.* Vide: B. I. Zverev, *Voennaâ industrija v êkonomičeskoj Źizni obšestva nakanune fašistskoj agressii*, [w:] *Armia i obšestvo. Stati, dokumenty...*; A. Samuelson, op. cit.

⁵⁷ Wprowadzanie rowerów do Armii Czerwonej, jako jednego z elementów zwiększania mobilności ówczesnych sił zbrojnych było zjawiskiem dość popularnym w całym szeregu armii europejskich już od początku wieku XX – szerzej vide choćby: B. Hulewicz, *Wielkie wczoraj w małym kręgu*, Warszawa 1973; P. Šramek, *Československá armáda v roce 1938*, Brno-Náchod 1996; A. Kanunnikov, *Voennye samokaty russkoj armii. Istoriâ poâvleniâ*, „Voennaja Illüstraciâ”, Moskwa 1998; J. P. Wiśniewski, *Armia czechosłowacka...*; I. Hrubíšek, *Kola, armády, války*, Plzeň 2003; Ch. K. Kliment, B. Nakládal, *Slovenská armáda 1939-1945*, Praha 2003; B. Müller-Gillebrand, *Suhoputnaâ armia Germanii 1933-1945 gg.*, Moskwa 2003; P. M. Majewski, *Nierozegrana kampania. Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1838 roku*, Warszawa 2004.

- c. Charkowska Fabryka Traktorów – obok ciągników gąsienicowych „Komunar” i „Komintern” na początku lat 30-tych w zakładach tych podjęto także produkcję czołgów typu „BT”;

- inne:

- a. Dnieprowskie Zakłady Metalurgiczne „Dnieprostal” – zakład hutniczy produkujący, między innymi, stale stopowe i stale wysokiej jakości potrzebne w przemyśle narzędziowym i motoryzacyjnym,
- b. Zakłady imienia Pietrowskiego i Lenina w Dniepropietrowsku – produkowały stal chromo-molibdenową oraz rury dla przemysłu lotniczego,
- c. Mariupolska Fabryka imienia Illicza – produkowała stal dla przemysłu ciągnikowego i samochodowego,
- d. Taganroska Fabryka Narzędzi Nr 65 imienia Lenina w Taganrogu⁵⁸.

W 1933 r. po raz kolejny zwrócono uwagę na kolosalny rozmiar założeń i rzeczywisty wzrost produkcji przemysłowej, przede wszystkim zbrojeniowej, jaki następował w Sowietach. Wskazano także na przyczyny niepowodzeń, zwracając, między innymi, uwagę na dalszy spadek ilości i jakości rudy żelaza wydobywanej w Zagłębiu Krzyworoskim. Ponadto, zgodnie z informacjami zdobytymi i opracowanymi przez oficerów służących w Oddziale II Sztabu Głównego jedną z przyczyn niskiej efektywności sowieckiego przemysłu była sytuacja materialna pracujących w nim robotników⁵⁹. Ponadto w omawianym tutaj dokumencie stwierdzono także, że inną bardzo ważną przyczyną tego zjawiska był problem siły roboczej: *Nadmiar, lub też przeciwnie, brak siły roboczej, duża jej płynność, częste opuszczanie pracy, przerost personelu pomocniczego, skoncentrowanie sił inżyniersko-technicznych w biurach zarządów i wynikający z tego biurokracizm kierownictwa nie mającego styczności bezpośredniej z zakładami; zła organizacja pracy przy nieracjonalnych taryfach wynagrodzeń – wszystkie*

⁵⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.104, *Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 2610/II. Inf.O*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2047, *Ukrainskij Voennyj Okrug, Voennaâ promyšlennost’ – Dokument Oddziału II Sztabu Głównego dotyczący stanu przemysłu wojennego Związku Sowieckiego, b.d., 1932?*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1853, *Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego, Lwów dnia [?] grudnia 1932 r.*; V. S. Voznûk, P. N. Šapov, *Bronetankovaâ tehnika*, Moskwa 1987; M. Pavlov, I. Želtov, I. Pavlov, *Tanki BT*, Moskwa 2001; A. G. Solânkin, M. V. Pavlov, I. V. Pavlov, *Otečestvennye bronirovannye mašiny. XX vek, t. I: Otečestvennye bronirovannye mašiny 1905-1941*, Moskwa 2002.

⁵⁹ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1854, *Załącznik Nr 58 do meldunku wywiadowczego Nr 7/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2885/II.T.O.33 z 24 VII 1933 r.* Tragiczną sytuację materialną robotników w ówczesnym Związku Sowieckim potwierdzają także: *Iz vospominanij ženy A. N. Boârčikova – A. A. Čumakovej: Na Gluhovskoj Manufakture i v VKP(b) 1932 god.*, [w:] *Vospominaniâ A. I. Boârčikova*, Moskwa 2003.

te zjawiska notowane już od dawna wciąż są powodem stałego obniżania się wydajności pracy – zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie⁶⁰.

Nie mniejszą uwagę polskiego Oddziału II Sztabu Głównego przyciągało sowieckie rolnictwo, głównie zaś rolnictwo na Ukrainie, która przeżywała wtenczas tragiczny okres kolektywizacji oraz związanego z tym głodu. Od momentu pojawienia się tego zjawiska było ono pilnie obserwowane przez stronę polską, choćby w kontekście jego wpływu na stan nastrojów społecznych ludności Ukrainy oraz pozostałej części Sowietów. Stąd też w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego z lat 1932-1933 znaleźć można wiele wstrząsających opisów głodu na Ukrainie. W jednym z nich czytamy: *Ostatnie tygodnie maja i początek czerwca [1933 r.] odznaczyły się nadzwyczaj tragicznymi przejawami panującego głodu. Ze wszystkich miast Prawobrzeża Ukrainy jedynie w Kijowie została zorganizowana sprzedaż tzw. „kamierczeskawo” chleba po cenie 1 rubel za funt. Jedna osoba mogła kupić najwyżej 4 funty, zaś obecnie tylko 3. Punkty sprzedaży rozrzucone po mieście są dość gęsto, przy każdym jednak takim punkcie kolejki kupujących dochodzą nieraz do kilometrowej długości. Ludzie stoją po 10 i więcej godzin. [...] Dowóz chleba jest bardzo nieregularny i często zdarzają się wypadki, że po 2-3 dni dany punkt nie otrzymuje wcale chleba. Na tym tle zdarzają się często zaburzenia, przybierając formę otwartych buntów, tłumionych z całą bezwzględnością przez milicję, przy czym często oddziały konnej milicji szarżują tłum nahajkami rozpędzając zebranych. [...] Te wszystkie represje nie odnoszą jednak żadnego skutku, gdyż chleb w wolnej sprzedaży na rynku dochodzi do 6 rubli za funt w Kijowie (w Odessie do 15), a chleb kartkowy wydawany jest w znikomych ilościach. Różnica cen rynkowych i „kamierczeskich” wywołuje nadzwyczajną spekulację chlebem. Władze są zupełnie bezsilne wobec tego zjawiska, jak również bezsilne wobec faktu masowego napływu włościan z okolicznych wsi, którzy przyjeżdżają tu po chleb.*

W okresie tym wzmogła się nadzwyczajnie śmiertelność. Wypadki śmierci głodowych na ulicach i w podwórzach liczone są obecnie już nie na dziesiątki lecz na setki dziennie. Co noc krążą po ulicach ciężarowe samochody i furmanki, zbierając umarłych na ulicach i rynkach, w ogrodach i podwórzach. Widziano, kiedy rano z dworca głównego w Kijowie wywieziono 4 ciężarówki zmarłych i umierających z głodu. [...] W przeciagu dwóch nocy z 3 na 4 i z 4 na 5 czerwca na cmenta-

⁶⁰ Vide: Centralnyj Derżavnyj Arhiv Organiv Vladi ta Upravlinnâ Ukraïni [dalej: CDAVOVUU], Ukrain's'kij Derżavnyj Trest Konârstva ta Kinnozavodctva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.1.93, *Svedenie o sostoânii Dubrovskogo Koskonzavoda na 1 III 1931 g.*; CDAVOVUU, Ukrain's'kij Derżavnyj Trest Konârstva ta Kinnozavodctva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.2.73, *Prikaz [sic!] № 6 po Sel'sko-Hozâjstvennomu Cehu Konesovhoza № 81 ot 5 VII 1933 g.*

rze katolickim „Bajkowa Góra” zakopano około 2.000 trupów w 40 jamach. [...] Umieszczono więc tam dwie olbrzymie kadzie z wapnem i każda warstwa trupów jest przysypywana wapnem i bardzo płytką warstwą ziemi. Należy jednak wyjaśnić, że tylko część trupów grzebana jest na cmentarzach [...]. Większość jednak grzebana jest na polach podmiejskich, ogrodach itp. [...] Ze źródła zupełnie wiarygodnego wiadomo, że liczba ta waha się w okolicach 700 trupów co noc.

Bez porównania gorzej niż w Kijowie przedstawia się sytuacja w innych miastach Prawobrzeża, nawet tak dużych jak Odessa, Winnica, Kamieniec itd. [...] Zupełnie wiarygodny informator z Berdyczowa opowiada, że wieczorami odbywa się na peryferiach tego miasta zupełne polowanie na dzieci. Z zapadnięciem zmroku żadna matka nie puści dziecka na ulicę. Pomimo to zdarzają się wypadki wykradania dzieci z domów. Odkopywane są resztki padłych koni, jak również zdarzają się wypadki zjadania przez rodziny nieboszczyków, po kilku dniach oczekiwania na trumny i pozwolenie pochowania.

We wsiach głód daje się we znaki najokropniej. W szeregu rejonów [...] ludożerstwo stało się swego rodzaju nalogiem. Tam też śmiertelność dochodzi do tego stopnia, że zdarzają się wsie całkowicie wymarłe lub też wsie, gdzie z 2-3.000 ludności pozostało zaledwie 300-400 osób. [...] Położenie aprowizacyjne ludności „kolchozów” bynajmniej nie jest lepsze od położenia „jednosobowców”⁶¹. [...] Nadzwyczajnie częste są wypadki, kiedy rano na robotę wychodzi 80 osób, a wieczorem wraca zaledwie 70. Reszta ginie z głodu i wyczerpania i jest grzebana na polach. Na drogach, w zbożach leżą dziesiątki trupów niesprzątniętych. [...] Prawie nigdzie nie ujrzy się ani psów, ani kotów – wszystko zostało zjedzone. W lasach dużo na wpół zdziczałych ludzi żywiących się grzybami, mchem i korzeniami⁶².

W innym z meldunków również z 1933 r. odnotowano natomiast: *Głód na Ukrainie wielki*. [...] *Wsie liczące ongiś 5-6 tysięcy ludności, zamieszkane są obecnie [...] przez 20-30 rodzin*. [...] *Z powodu braku ludzi do grzebania trupów w niektórych wsiach początkowo trupy były wrzucane do piwnic opustoszałych domów [...]. W końcu czerwca w Charkowie codziennie widzieliśmy obławy [na] „bezprizornych” i dzieci. Od znajomej jednej lekarki dowiedzieliśmy się, że ludziom wycieńczonym fizycznie wstrzykuje się truciznę*. [...] *Głód formalnie dziesiątkuje ludność wiejską. W więzieniach znajduje się pełno ludożerców*⁶³. *W więzieniu kijowskim jest*

⁶¹ Czyli chłopów gospodarujących poza kolchozami.

⁶² CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1863, *Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej* – 6 VI 1933 r.

⁶³ Warto tutaj podkreślić, że opisywane powyżej fakty tego typu znajdują potwierdzenie również w licznych dokumentach archiwalnych pochodzących z tego okresu i przechowywanych obecnie

obecnie kilkadziesiąt osób, które nie czekając wyroków są trute kolejno przy spożywaniu potraw.

Wypadki ludożerstwa dalej powtarzają się; w tych dniach przywieziono do kijowskiej milicji kawałki nóg i rąk oraz piersi kobiecych, jako dowody winy złapanych przestępców. Wygłodniałych i dogorywających ludzi, których zbierają na ulicach, zwożą do jednej z cerkwi na przedmieściu Kijowa i trzymają tam bez opieki i pożywienia. Następnym etapem tych ludzi to cmentarz⁶⁴.

Warto tutaj też zauważyć, iż zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego jakie budziło sowieckie rolnictwo, dotyczyło głównie jego potencjalnego wpływu na możliwości wojskowe ZSRS⁶⁵. Słusznie zakładano bowiem, iż sytuacja istniejąca na ówczesnej wsi sowieckiej nie mogła pozostać bez wpływu na ogólny stan nastrojów ludności Związku Sowieckiego oraz, co najważniejsze, Armii Czerwonej⁶⁶. Stąd też w jednym z meldunków w końcu 1932 r. odnotowano: *Wskutek przeprowadzonej kolektywizacji pod presją wybuchają bunt w wojsku, co miało miejsce w 132 Pułku Piechoty Donieckim. Nastrój włościan w stosunku do władz sowieckich jest wrogi i wystąpienia czynnego oporu na obszarze Guberni Wołyńskiej są dość częste [...]. Brak żywności spowodował zamknięcie szkół. [...] Głód spowodował wzmoczenie się kradzieży kończących się często zamordowaniem stróżów państwowych pól. [...] Złodziejstwo ostatnio bardzo rozwinęło się wśród młodzieży uczącej się – kradzieże bielizny i drobiazgów codziennego użyt-*

---

w archiwach ukraińskich. Centralnij Deržavnij Arhiv Gromads'kih Obědnan' Ukraini [dalej CDA-GOU], Centralnij Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.5488; *Kolektivizaciâ i golod na Ukraini 1929-1933. Zbirnik dokumentiv i materialiv*, red. S. V. Kulčickij, Kiiw 1992; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929-1933)*, Toruń 2005.

⁶⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1863, *Sytuacja na Ukrainie (wieś). Informacje w okresie od 15 V do 25 VI 1933 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1854, *Załącznik Nr 12 do meldunku wywiadowczego Nr 9/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 2503/II.T.O/33 z 17 VIII 1933 r.*

⁶⁵ Szerzej na temat głodu na ówczesnej Ukrainie vide także: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1863, *Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2326, *Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu „R” Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3003, *Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3003, *Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3003, *Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.* Warto tutaj też dodać, iż polskie informacje z tego okresu znajdują potwierdzenie w materiałach archiwalnych znajdujących się w archiwach ukraińskich. CDGAOU, Centralny Komitet Komunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.5488.

⁶⁶ Wpływ procesów, zarówno kolektywizacji jak i przyspieszonej industrializacji, na nastroje panujące w Armii Czerwonej pilnie obserwowano już od początku lat 30. Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3027, *Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 310/I.tjn.31 z 25 IV 1931 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3027, *Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 946/I.tjn. z 10 XI 1931 r.*

ku jest na porządku dziennym. Studentki otaczają się wojskowymi, przez których są utrzymywane⁶⁷.

Podobne w swej wymowie były również wcześniejsze i późniejsze raporty dotyczące tych kwestii, gdzie na podstawie, między innymi, oryginalnych dokumentów pochodzących z jednego ze sztabów Armii Czerwonej stwierdzono, że: *Obecna sytuacja ekonomiczna, która jest zupełnie rozpaczliwa i terror na wsi odbijają się na nastrojach na wsi. Żołnierze otrzymują listy z domu i na ich podstawie na „politrabocie” dysputują z kierownikiem, często w ostrej i złośliwej formie. Zdarzają się wypadki występowania żołnierzy z Komsomołu, motywowane tym, że partia go oszukała*⁶⁸.

Warto tutaj także pamiętać, iż powyższa sytuacja miała również fatalny wpływ na stan liczebny i zdrowotny pogłowia koni, co mogło mieć, i miało, niebagatelny wpływ na rzeczywiste możliwości mobilizacyjne ówczesnej Armii Czerwonej, głównie zaś jej broni konnych⁶⁹. Z tego też powodu przez cały okres międzywo-

⁶⁷ Autor tego dokumentu miał tutaj oczywiście na myśli prostytutkę.

⁶⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2979, *Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r. Ukraiński Okręg Wojskowy. Stan faktyczny – meldunek z 22 I 1930 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1853, *Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego z grudnia 1932 r.*

⁶⁹ Gwałtownemu pogorszeniu się liczebności i wartości pogłowia koni na Ukrainie, jak i w całym ZSRS, sprzyjały także nieprawidłowo zorganizowana i bardzo mało wydajna hodowla koni oraz nadużycia istniejące w systemie zakupu koni na potrzeby wojska i przedsiębiorstw państwowych. Ponadto zły, a niekiedy nawet karygodny był także sposób ich żywienia. W wielu przypadkach brak było też elementarnej opieki codziennej oraz specjalistycznej – weterynaryjnej. Liczne były także choroby, głównie sap, jakie na początku lat 30. w wielu rejonach Ukrainy dosłownie dziesiątkowały zarówno stada sowchozowe, w tym również konie z ośrodków hodowlanych, jak i konie kolchozowe. Warto tutaj też dodać, iż taki mocno niezadowalający stan hodowli i stanu zdrowotnego pogłowia koni na Ukrainie trwał także w latach następnych. CDAVOVUU, Ukraiński Derżavnij Trest Konârstva ta Kinnozavodstva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.1.288, *Vedomost' pogolovâ lošadej v konesovhozah po USSR na 30 I 1932 g.*; CDAVOVUU, Ukraiński Derżavnij Trest Konârstva ta Kinnozavodstva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.1.364, *Telegramma № 448 ot 17 IV 1932 g.*; CDAVOVUU, Ukraiński Derżavnij Trest Konârstva ta Kinnozavodstva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.1.372, *Svodnaâ vedomost' o rezul'tatah slički tabunnoremontnyh otdelenij konesovhozov – 1932 g.*; CDAVOVUU, Ukraiński Derżavnij Trest Konârstva ta Kinnozavodstva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.2.85, *Vyvody i predvoženâ – 1932 g.*; CDAVOVUU, Ukraiński Derżavnij Trest Konârstva ta Kinnozavodstva pri Narodnomu Komisariati Zemel'nih Sprav URSR, sygn. 417.2.85, *Dokladnaâ zapiska Narkomu Zemledeliâ USSR – 1932 g.*; CDAGOU, Central'nyj Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.6758, *Doklad Inspektora Kavalerii RKKK № 334032s ot 9 I 1935 g.*; CDAGOU, Central'nyj Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.6758, *Doklad Sekretara Vinnickogo Obkoma KP(b)U № 068117 ot 20 III 1935 g.*; CDAGOU, Central'nyj Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.6758, *Dokladnaâ zapiska Zamestitelâ Komissarâ Vnutriennyh Del USSR № 506/en. ot 22 IV 1935 g.*; CDAGOU, Central'nyj Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.6758, *Spravka po vypolnenii gosudarstvennogo plana po konû za 1935 god.*; CDAGOU, Central'nyj Komitet Kommunističeskoj Partii Ukrainy, sygn. 1.20.6758, *Doklad Sekretariâ Vinnickogo Obkoma KP(b)U № 068513 ot 9 X 1935 g.*

jenny strona polska pilnie obserwowała ten problem oraz odnotowywała wszelkie zmiany zachodzące w tej kwestii⁷⁰.

Ze względu na ich ogromne znaczenie w procesie motoryzacji i mechanizacji armii nie mniejszą uwagę polskie organy wywiadu wojskowego już od wczesnych lat 20. przywiązywały do obserwacji sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego i ciągnikowego oraz do postępów w zakresie „traktoryzacji” kraju⁷¹. Masowe rozpowszechnienie traktorów rolniczych w Związku Sowieckim strona polska zanotowała już w 1923 r. Wtenczas zrozumiano tam bowiem, iż poza mechanizacją prac polowych na wsi, w razie wojny, ciągniki rolnicze doskonale będą nadawały się także do wykorzystania w wojsku. Stąd też władze bolszewickie łożyły ogromne środki finansowe zarówno na zakup ciągników za granicą, jak i na rozbudowę własnej bazy produkcyjnej.

Wskutek tych zakrojonych na szeroką skalę działań, według danych zdobytych przez polski wywiad, już w końcu 1925 r. Sowiety miały rzekomo posiadać około 8 500 traktorów. Ponadto gigantyczne plany zakładały, iż na dzień 1 października 1926 r., po dokonaniu odpowiednich zakupów w Niemczech, Włoszech, Szwecji i USA oraz po uruchomieniu własnej wytwórczości, sowieckie rolnictwo oraz Armia Czerwona będą posiadać aż 27 728 traktorów.

Strona polska zauważała także realne korzyści mogące powstać wskutek „traktoryzacji” Związku Sowieckiego. Pierwszą z nich mogła być całkowita przebudowa ustroju gospodarczego i zmiana struktury społecznej sowieckiej wsi. Natomiast dla Armii Czerwonej, w sensie „strategicznym i taktycznym”, mogło to oznaczać drastyczne skrócenie długości, w stosunku do transportu konnego, kolumn zaopatrzeniowych i artyleryjskich oraz daleko idącą oszczędność ich obsługi. Ponadto dzięki nim władze bolszewickie mogłyby rozwiązać drastyczny brak na terenie Związku Sowieckiego koni nadających się, w razie ich mobilizacji, do służby w artylerii⁷². Stąd

⁷⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2904, *Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych No 1523/J.W. z 20 V 1926 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2904, *Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie Nr 482/tjn. z 21 VI 1932 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2904, *Meldunek Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie Nr 23/Ukr./1 z 1 VII 1933 r.* Natomiast o rzeczywistych skutkach tej sytuacji, jakie ujawniły się podczas mobilizacji Armii Czerwonej we wrześniu 1939 r. – vide: *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. II: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1996.

⁷¹ O politycznych koniecznościach (przede wszystkim) oraz o ekonomicznych korzyściach wynikających z „traktoryzacji” sowieckiego rolnictwa wspominał Lenin już w grudniu 1920 r. – Referat o koncepcjach z dnia 21 XII 1920 r. wygłoszony na posiedzeniu frakcji RKP (b) VIII Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad. Vide: *Włodzimierz Lenin. Dzieła wszystkie*, t. 42: *Listopad 1920 – marzec 1921*, Warszawa 1988, s. 102 i passim.

⁷² Na temat braku koni w ówczesnym Związku Sowieckim oraz ich rzeczywistej wartości użytkowej zarówno dla potrzeb gospodarki cywilnej jak i dla armii vide: L. Bočarov, Ū. Kollogrivov, I. Ilenko, V.

też w czasie pokoju ciągnik traktowano jako narzędzie rolnicze, a w czasie ewentualnej wojny jako środek transportu wojskowego. Dlatego też już w latach 20. w Armii Czerwonej przeprowadzano różne doświadczenia mające na celu przystosowanie traktorów do służby w artylerii. Ponadto już wówczas zauważono, że pewne typy ciągników gąsienicowych mogą posłużyć jako podwozia do budowy czołgów.

Według ówczesnych ocen polskiego Oddziału II Sztabu Generalnego największym beneficjentem „traktoryzacji” mogła być Armia Czerwona, która kosztem wydatków budżetowych w sferze cywilnej, wysiłkiem wsi, uzyskiwała ogromną ilość traktorów, jakie w razie wojny mogła wykorzystać do swoich potrzeb. Zarówno sam pomysł, jak i sposób jego wykonania strona polska oceniała jako: *inwestycję militarystyczną, mającą w myśl na wskroś nowoczesnych pojęć przygotować pokojowy organizm narodowy do dostarczenia armii w chwili potrzeby dziesiątków tysięcy wyszkolonych specjalistów wraz z cennym sprzętem*⁷³. Rzeczywistość jednak przez długi jeszcze czas daleko odbiegała od tych założeń. Brak było bowiem odpowiedniej infrastruktury, z czym władze sowieckie nie potrafiły sobie poradzić jeszcze w końcu lat 30.

Przytoczone powyżej przyczyny spowodowały, że żywe zainteresowanie polskich służb wywiadowczych wzbudzały posiadane przez ZSRS fabryki traktorów, jak choćby wspomniana już wcześniej Charkowska Fabryka Traktorów, która według danych uzyskanych przez stronę polską i zamieszczonych w dokumencie „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**” w pierwszym półroczu 1933 r. wyprodukowała aż 13 528⁷⁴ traktorów typu „Kommunar” i nowego typu nazwanego „Komintern” o mocy silnika 130 KM i szybkości dochodzącej do 30 km/h⁷⁵. W ów-

---

Manžin, N. Šnejder, V. Trisvetov, I. Ūrasov, A. Holevinskij, *Sovremennoe sostoânie konevodstva i konnozavodstva. V Svâzi s dannymi Vsesoŭznoj Sel'sko-Hozâjstvennoj Vystavki 1923 g.*, Moskwa 1925. Zauważyć tutaj należy, iż „traktoryzacja” wsi nie oznaczała wcale rezygnacji z odbudowy w sowieckiej Rosji potrzebnego na wsi oraz dla Armii Czerwonej pogłowia koni. Polepszeniu sytuacji służyły bowiem zakupy tych zwierząt dokonywane choćby w Niemczech oraz w Azji Środkowej.

⁷³ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2912, *Annekses a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.*; RGVA (CHIDK), Oddział II Sztabu Generalnego WP, sygn. 308.4.47, *Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. l. dz. 2103/II.Inf./W z 26 II 1926 r.*

⁷⁴ Według informacji posiadanych wtenczas przez stronę polską całość planowanej na 1933 r. produkcji traktorów w Związku sowieckim (fabryki w Charkowie, Stalingradzie i Czelabińsku) miała wynieść, nie licząc produkcji ciągników gąsienicowych na potrzeby wojska, aż 60 500 pojazdów. W pierwszym półroczu tego roku wyprodukowano 33 031 ciągników. Natomiast w analogicznym okresie roku poprzedniego produkcja wyniosła 21 024 traktory. Wynika stąd, iż tempo tej produkcji nadal było bardzo duże, a z punktu widzenia potencjalnych możliwości i potrzeb polskich (i nie tylko) gigantyczne. Ponadto w zakładach tych czyniono przygotowania do uruchomienia wielkoseryjnej produkcji ciężkich motocykli wzorowanych na amerykańskich motocyklach typu Harley-Dawidson.

⁷⁵ Były to pojazdy wykorzystywane w Armii Czerwonej jako ciągniki, głównie artyleryjskie. Vide: V. N. Šunkov, *Orużie Krasnoj Armii*, Minsk 1999. Dodać także należy, iż w przypadku sprzętu tego typu oraz rozmiarów jego produkcji nie wszystkie dane posiadane wtenczas przez stronę polską były dostatecznie

czesnych meldunkach podkreślano jednak niską jakość produkowanych pojazdów, co powodowało ich ogromną awaryjność oraz brak odpowiedniej ilości części zamiennych i dostatecznej bazy naprawczej⁷⁶.

Ponadto za jedną z głównych przyczyn masowego psucia się traktorów strona polska uznała niedostateczne wykształcenie traktorzystów i mechaników oraz brak należytej konserwacji i zupełny brak umiejętności prawidłowej ich eksploatacji. Poza tym brakowało odpowiedniej ilości i jakości smarów, przy czym często nie było ich wcale. Nierzadko też zastępowano je różnymi olejami, które wcale się do tego nie nadawały. Nie bardzo potrafiąco rozwiązać również problem zaopatrzenia baz traktorowych w odpowiednią ilość paliwa. Z reguły bowiem, szczególnie w okresach intensywnych prac polowych, notowano liczne przestoje ciągników wynikające z braku oleju napędowego oraz innych paliw.

Złe funkcjonowały także stacje obsługi (MTS-y)⁷⁷, gdzie nie było dostatecznej liczby wykwalifikowanych mechaników lub choćby ludzi mogących dokonywać prawidłowej konserwacji sprzętu ciągnikowego. Powodowało to, że jego remonty oraz przeglądy konserwacyjne były wykonywane nieterminowo lub też nie były wykonywane wcale. Ponadto nie sposób też było ocenić, jak przedstawiają się rzeczywiste możliwości tych stacji dotyczące remontów traktorów. Pracę niektórych z nich utrudniał, a niekiedy wręcz uniemożliwiał brak prądu.

Kolejną przyczyną złego stanu traktorów pracujących w rolnictwie był brak odpowiednio wykształconych traktorzystów. Często bowiem pracowali na nich kierowcy nie posiadający żadnych kwalifikacji, którzy uczyli się obsługi ciągnika w trakcie prac polowych. Dopiero około połowy lat 30. poczęto organizować specjalne kursy dla mechaników, brygadierów i kierowców ciągników. Mechaników szkolono jeden rok, a brygadierów trzy miesiące. W przypadku kierowców zamierzano przeszkolić zarówno już pracujących, jak i szkolić zupełnie nowych traktorzystów, wybierając do tego kandydatów, ochotników, spośród wiejskiej młodzieży, ale jedynie komunistów i komsomolców z wielkich gospodarstw kolektywnych. Mogli to być zarówno mężczyźni jak i kobiety w wieku od 17 do 45 lat. Chętnych zachęcano również zarobkami, które zgodnie z postanowieniami Rady Pracy i Obrony ZSRS miały wynosić 2,5 rubla oraz 3 kg zboża za dzień

ścisłe.

⁷⁶ Na początku lat 30. podobne informacje Oddział II Sztabu Głównego uzyskał również od Czecha, emigranta z sowieckiej Rosji, który oceniając ciągniki gaśnicowe produkowane w ówczesnym Stalingradzie stwierdził: „ motory źle pracują, stale się psują i są bardzo mało trwałe, po roku traktor przeważnie nie jest zdalny do pracy. Wady te są przeważnie spowodowane złym, mało precyzyjnym wykonaniem, złym materiałem oraz wadami konstrukcyjnymi”. Vide: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.3027, *Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 667/I.tjn.31 z 19 VIII 1931 r.*

⁷⁷ Машино-тракторнаâ станицâ (ros. машинно-тракторная станция).

pracy. Kursy te należało organizować w sezonie zimowym, a więc wówczas, gdy nie było pilnych prac polowych.

Ponadto, aby zapewnić większą dbałość traktorzystów o powierzony im sprzęt wprowadzono zasadę, że do każdego ciągnika zostało na stałe przydzielonych po dwóch kierowców, którzy pracując na zmianę byli odpowiedzialni za jego stan techniczny i zdolność do pracy. Poza tym każdy z ciągników otrzymał swój „paszport”, co ułatwiało przeprowadzanie w odpowiednim czasie remontów bieżących, średnich i kapitalnych. Tych ostatnich należało dokonywać raz w roku. Jednocześnie ułatwiało to ewentualną mobilizację tego sprzętu na potrzeby Armii Czerwonej. Natomiast o ewentualnej kasacji i złomowaniu ciągników od 1934 r. mogły decydować wyłącznie odpowiednie i powołane specjalnie w tym celu komisje techniczne. Zwracano także uwagę, aby tak przeszkoleni poborowi trafiali do służby w technicznych i zmotoryzowanych formacjach Armii Czerwonej.

Warto tutaj jednak zauważyć, iż pomimo podjęcia tych zakrojonych na szeroką skalę działań, wyniki, jakie osiągnięto nie były zbyt imponujące. Zadecydowała o tym inercja sowieckiej ekonomiki oraz warunki życia politycznego i społecznego, a co najważniejsze niska jakość techniczna i technologiczna produkowanych traktorów oraz bardzo niski poziom kultury technicznej większości mieszkańców sowieckiej wsi. Na niekorzystne efekty kumulacji wszystkich tych czynników nie trzeba było wcale długo czekać. Pierwszym sygnałem ostrzegawczym dla sowieckich władz cywilnych i wojskowych była agresja Armii Czerwonej na Polskę we wrześniu 1939 r. Natomiast rok 1941 przyniósł już tragedię. Rozmiary niepowodzeń w tej kwestii przerosły nawet niekorzystne oceny oraz zastrzeżenia zgłaszane przed wrześniem 1939 r. przez analityków polskich służb wywiadowczych⁷⁸.

⁷⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1925, *Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 I 1934 r.*; RGVA, 4 Otdel Štaba RKKA, 10 Otdelenie, sygn. 7.15.46, *Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego No 004040 z 31 VIII 1939 r.*; RGVA, *Dokładnye Zapiski Komanduŭšego Moskovskogo Voennogo Okruga*, sygn. 4.14.2338, *Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.*; RGVA, *Kollekcija Del po Sobyttam na Zapadnoj Ukraine*, sygn. 35084.1.40, *Žurnal boevyh dejstvi Ūžnoj Gruppy Ukrainskogo Fronta s 17 po 23 X 1939 g.*; *Russkij Arhiv*, t. XII: *Velikaâ Otečestvennaâ*, cz. 1, red. V. A. Zolotarev, Moskwa 1993; *Agresja sowiecka...*, t. II, t. III: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, Warszawa 1995; *Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1998; 3. *Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 roku. (Dokument sprawozdawczy)*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 2003; M. Popiel, *Trudne dni*, Warszawa 1961; F. Halder, op. cit.; N. von Belov, *Byłem adiutantem Hitlera 1937-1945*, Warszawa 1990; H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991; V. Bešanov, *Tankovyj pogrom 1941 goda*, Moskwa 2001; P. Skulski, *T-34/76*, Wrocław 1997; A. Rukkas, *The Red Army's Troop Mobilization in the Kiev Special Military District during September 1939*, „The Journal of Slavic Military Studies”, 2003, vol. 16, No 1, a także z pewnymi zastrzeżeniami

Dodać tutaj również należy, iż bardzo poważne zainteresowanie polskich czynników wywiadowczych budziło tempo oraz zakres budowy i rozbudowy sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego oraz poziom motoryzacji sowieckiej gospodarki i Armii Czerwonej. W porównaniu do rzeczywistych możliwości przemysłu polskiego oraz stanu ówczesnej polskiej gospodarki, produkcja sprzętu motorowego, jaka w wyniku II pięcioletki poczęła rozwijać się w ZSRS była ogromna i wręcz imponująca⁷⁹. Stąd też budziła stałe zainteresowanie oraz rosnące i uzasadnione zaniepokojenie polskich władz wojskowych. Bowiernie również w tej dziedzinie Rzeczpospolita Polska oraz Wojsko Polskie poczęło coraz bardziej odstawać od ZSRS i Armii Czerwonej⁸⁰.

Do Oddziału II Sztabu Głównego napływały informacje o problemach sowieckiego transportu kolejowego na Ukrainie, co mogło mieć bardzo poważny wpływ na ewentualną sprawność mobilizacyjną i koncentracyjną stacjonujących tam formacji Armii Czerwonej. Brakowało głównie wagonów towarowych i innego taboru. O skali tego zjawiska może świadczyć fakt, iż w czerwcu 1933 r. kolej jekatierińska podstawiała o około 9 600 wagonów za mało w stosunku do potrzeb zgłaszanych przez kopalnie rudy żelaza w Krzywym Rogu. Jeszcze gorzej było w sierpniu i pierwszej dekadzie września, kiedy to braki te sięgnęły 21 000 wagonów potrzebnych do wywozu rudy. Ponadto w zastraszającym tempie rosła ilość katastrof i wypadków kolejowych oraz przestojów w ruchu wynikających, między innymi, z bardzo złego stanu torowisk. Niedomagała również produkcja nowych i remont starych parowozów⁸¹ oraz wagonów kolejowych.

---

mi: R. Michulec, *T-34. Mityczna broń*, Gdynia 2002. Szerzej na temat zastrzeżeń do tej pracy vide: A. Smoliński, *W sprawie oceny książki o czołgu T-34*, „PHW”, 2005, nr 4.

⁷⁹ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1925, *Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34. W. z 11 stycznia 1934 r.*; RGVA, 4 Otdel Štaba RKKKA, 10 Otdelenie, sygn. 7.15.46, *Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego No 004040 z 31 VIII 1939 r.*; RGVA, *Dokładnye Zapiski Komandującego Moskovskogo Voennogo Okruga*, sygn. 4.14.2338, *Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.*; RGVA, *Kollekciá Del po Sobyttám na Zapadnoj Ukraine*, sygn. 35084.1.40, *Žurnal boevyh...; Russkij Arhiv*, t. XII, cz. 1; *Agresja sowiecka...*, t. II, III; 3. *Armia sowiecka...*; A. Rukkas, op. cit.

⁸⁰ W 1935 r. w Polsce znajdowało się ogółem zaledwie 34 200 zarejestrowanych samochodów oraz motocykli, z czego 24 800 stanowiły samochody osobowe, a jedynie 19 900 ciężarowe. Pozostała liczba pojazdów przypadała na motocykle oraz „inne pojazdy mechaniczne”. Liczby te nie obejmowały pojazdów znajdujących się w posiadaniu Wojska Polskiego. Vide: *Mały rocznik statystyczny 1935*, red. E. Szturm de Sztrem, Warszawa 1935, s. 113. Do 1939 r. liczba samochodów osobowych i ciężarowych, bez wojska, wzrosła zaledwie do 41 948 pojazdów, a liczba motocykli do 12 061 sztuk. Vide: *Mały rocznik statystyczny 1939*, red. E. Szturm de Sztrem, Warszawa 1939, s. 199. Tymczasem w ZSRS już w styczniu 1933 r. było zarejestrowanych około 87 000 różnego rodzaju samochodów.

⁸¹ Według danych polskich w pierwszym półroczu 1933 r. Fabryka Parowozów w Charkowie zdołała wyprodukować tylko 76 parowozów. Natomiast w całym Związku sowieckim zbudowano wówczas 448 maszyn tego typu, podczas gdy plan na cały ten rok wynosił 1 175 parowozów towarowych i osobowych.

Kolejną bolączką był brak odpowiedniej ilości kadry technicznej i płynność zatrudnienia w tej gałęzi gospodarki, a także zła organizacja pracy sowieckich kolei. Zdaniem analityków Oddziału II wyrażało się to, między innymi, w przeroście etatów zatrudnienia, zbytnej koncentracji fachowych sił technicznych w urzędach zamiast w poszczególnych służbach kolejowych, pomieszaniu kompetencji oraz w: *zaniku czynnika odpowiedzialności*⁸².

Wartym podkreślenia jest natomiast fakt, iż strona polska zauważyła działania mające na celu elektryfikację leżącego na Ukrainie i liczącego 188 km odcinka Dołgincewo-Zaporoże należącego do Jekatierińskiej Linii Kolejowej. Miał on być ponoć oddany do ruchu jeszcze w 1933 r. Podobnie miało się również stać z siecią charkowskiej kolei podmiejskiej, a mianowicie połączeń Charkowa z miejscowościami Ljubotin, Mieriefa, Industrialnaja i Dergaczi.

Ponadto odnotowano także fakt zakończenia budowy nowych linii kolejowych łączących na Ukrainie, jak choćby odcinków Białokorowicze-Owrucz (około 50 km) i Kaniów-Mironowka (około 40 km) oraz budowę drugiej nitki na odcinku Fastów-Cwietkowo liczącym około 180 km. Polski wywiad wiedział również o rozpoczęciu lub kontynuowaniu takich inwestycji na odcinku Korosteń-Olewsk (drugi tor na długości około 78 km) i budowy nowej linii Żytomierz-Fastów, jaką rozpoczęto już w 1930 r. Zauważono jednak, iż Sowiety stały w tym czasie przed niezwykle pilną koniecznością rekonstrukcji i remontu wielu starych linii kolejowych, na co brak było zarówno materiałów (jak choćby szyn) oraz odpowiednich środków finansowych jak i wykwalifikowanej siły roboczej. Wiele z tych remontów należało wykonać na Ukrainie. Ich realizacja mogła mieć natomiast istotny wpływ na poprawę sowieckich możliwości mobilizacyjnych, głównie zaś na tempo mobilizacji i koncentracji Armii Czerwonej.

Warto też dodać, iż z tych samych co wymienione powyżej powodów strona polska pilnie obserwowała rozwój sieci dróg bitych oraz przepraw rzecznych, jakie miały związek z ogólnym rozwojem motoryzacji w Związku Sowieckim⁸³. Ze szczególnym

⁸² Warto tutaj zauważyć, iż były to problemy, które pojawiły się na kolejach rosyjskich niemal natychmiast po przejściu przez bolszewików władzy w Rosji. CAW, Sztab Główny, Oddział I, sygn. I.303.3.754, *Pismo Departamentu VI Wojsk Technicznych MSWojsk. l. dz. 695/23.tjn. z 7 IV 1923 r.*; A. Smoliński, *Pociągi pancerne I Armii Konnej (1919-1921)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego”, 2003, nr 1.

⁸³ Według informacji zdobytych przez polski wywiad w 1930 r. na Ukrainie, „zgodnie z sowieckimi urzędowymi zestawieniami”, miało być zaledwie 3 200 pojazdów samochodowych oraz motocykli. Tak niski jeszcze wówczas ich stan liczebny miał być wynikiem niezrealizowania planu zaopatrzenia Ukrainy w roku budżetowym 1928/1929. Sprowadzono ponoć wtenczas jedynie 345 samochodów osobowych, 290 ciężarowych, 15 samochodów specjalnych, 25 autobusów i 410 motocykli. Z tej liczby zaledwie 420 sztuki były to pojazdy nowe, a reszta przypadała na wcześniej już używane i remontowane. Już jednak w 1934 r. na terenie Ukrainy, według oficjalnych danych sowieckich, miało być 19 000 samochodów, z czego około 3 500 sztuk w sowchozach i przeszło 6 000 w „stacjach motorowo-tractorowych”.

zainteresowaniem zbierano wszelkie informacje dotyczące tej problematyki i zmian, jakie zachodziły w tych kwestiach na Ukrainie. Stąd też w 1933 r. na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego zauważono budowę następujących szos:

- Olewsk-Białokorowicze-Łuhiny-Korosteń,
- Horodnica-Emilczyn-Korosteń,
- Korosteń-Żłobicze,
- Korosteń-Paulin,
- Zwiahel-Jaruń-Filipowicze,
- Zwiahel-Baranówka-Miropol,
- Sudiłków-Połonne,
- Baranówka-Radulin-Kołodenska,
- Miropol-Czudnów,
- Rozważew-Kijów,
- Lubar-Januszpol-Machnówka-Koziatyn-Rużyn-Skwira,
- Deraźnia-Wołkowicze-Słoboda,
- Machnówka-Kalinówka,
- Ułanów-Chmielnik,
- Winnica-Żmerynka,
- Winnica-Słoboda-Bar,
- Bar-Mohylów.

Z tych samych powodów obserwowano również budowę nowych i naprawy oraz modernizację starych mostów. Na obszarze Ukraińskiego Okręgu Wojskowego odnotowano wówczas budowę drewnianego mostu o długości 120 m przez rzekę Słucz w Horodnicy oraz budowę mostu kolejowego przez Dniepr w Dniepropietrowsku.

Ponadto na Ukrainie natomiast, jako inwestycje zakończone w 1933 r.⁸⁴, odnotowano wtenczas również następujące drogi kołowe:

- Owrucz-Janów-Czernichów,
- Korosteń-Paszyny,
- Malin-Radomyśl-Korostyszew,
- Kijów-Pietrowcy,
- Żytomierz-Czudnów-Januszpol-Ułanów,
- Romanowo-stacja Romanowo,

CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.2979, *Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.*; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.1828, *Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2830/tj./30, Lwów 12 XI 1931 r.*; RGVA (CHIDK), Sztab Generalny Oddział II, sygn. 308.12.119, *Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie Nr 383/b/Ukr./1 z 15 I 1934 r.*

⁸⁴ Po raz pierwszy ich budowę polski wywiad odnotował w 1931 r.

- Czartoryja-Lubar,
- Czudnów-Berdyczów,
- Szepietówka-Horodyszcze,
- Szepietówka-Szadilków,
- Szepietówka-Zasław-BiałoGródka,
- Starokonstantynów-Krasilów-Czerniejówka,
- Satanów-Hreczany,
- Felsztyny-Hreczany,
- Winnica-Niemirów-Braclaw-Tuleczyn,
- Skwira-Popielnica,
- Biała Cerkiew-Skwira,
- Gniewań-Tywrów,
- Jeftuszów-Hula,
- Latyczów-Snitówka-Deraźnia,
- Kalinówka-Janów,
- Jampol-Tychom,
- Kamieniec Podolski-Podolsk-Smotrycz-Gorodok.

Natomiast jako mosty już ukończone cytowany tutaj dokument wymieniał: most w Czernihowie przez rzekę Desnę, drewniany most o długości 120 m w Hulsku przez Słucz oraz dwa mosty kolejowe przez Dniepr w Dnieprostroju.

Jak z powyższego siłą rzeczy krótkiego przeglądu omawianego tutaj dokumentu („ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.”) wynika, polski wywiad interesowało wszystko, co w jakikolwiek sposób Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych oraz Sztabowi Głównemu mogło pomóc w ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego. Ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należyłą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wtenczas działo na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego. Należy też zauważyć, że mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego, Oddziałowi II Sztabu Głównego również w latach 30. udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat życia gospodarczego ówczesnej Ukrainy oraz całego Związku Sowieckiego. Ich dokładna analiza pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć wojskowych podejmowanych przez Rzeczpospolitą Polską i jej armię w okresie międzywojennym.

SUMMARY

The economy of soviet Ukraine on the ground of the 2nd Department of the General Staff of Polish Army at the turn of the twenties and thirties in the 20th century

In spite of the Treaty of Riga, that was signed on March 18th, 1921, between Poland, Soviet Russia and Soviet Ukraine, and also an official ending of the Polish-soviet war, all parties of that conflict were continuing intensive reconnaissance operations. Among others, the Polish intelligence service observed carefully the Ukrainian economy in the inter-war period (1921-1939). For this purpose, they used all possible reconnaissance methods, as well as cooperation with intelligence services of other states, which accounted for potential or real dangers from the side of the Soviet Union and the Red Army.

As a result of these actions is a big resource of very interesting records of the 2nd Department of the General Staff of Polish Army from years 1921-1939. A part of that documentation is currently abroad, in Moscow. However the archive has been available for historians for dozen or so years, especially for Polish ones. It is important to notice, that one of issues explored in quite limited way is the state of soviet economy, especially the soviet agriculture, and changes occurred in the period between the two World Wars.

That is why, in this article the author shows a general knowledge of the intelligent service in those days about a farming, an industry and infrastructure of the soviet Ukraine. The author emphasizes especially all these aspects, that impacted the growth of the soviet military potential.

Besides, the author tries to show also what kind of influence had collectivization of the Ukrainian countryside and the Great Famine (Ukrainian: Holodomor) of 1932–1933 on the condition of the soviet armed force and its real mobilization potential in the area of supplies of horses for the Red Army.

РЕЗЮМЕ

Экономика советской Украины на переломе двадцатых и тридцатых годов в аспекте документации 2-ого отдела Главного штаба Польской Армии.

Помимо того, что 18 марта 1921 г. в Риге был подписан мирный договор между Польшей а советской Россией и Украиной, обе стороны конфликта вели интенсивные разведательные действия. Польская разведка в 1921-1939 гг. усилно следила экономику советской Украины. С этой целью использовано все возможные разведательные методы и сотрудничество с военными разведками других государств для которых СССР и РККА представляло политическую и военную угрозу.

Одним из эффектов этих действий была сохраненная значительная часть интересной документации 2-ого отдела Главного Штаба Польской Армии с 1921-1939 гг. Хотя документация находится за границей (в Москве), однако историки в большинстве польские интенсивно пользуются ней уже несколько лет. Однако надо заметить, что исследователи меньше всего посвящают изменениям заходящим в советской экономике а так же в советском сельском хозяйстве.

Поэтому в этой статье автор представляет сегодняшнее состояние знаний польской военной разведки на тему сельского хозяйства, промышленности и связи в советской Украине. Автор обратил особое внимание на те их элементы которые имели особое влияние на рост советского военного потенциала.

Старался он показать влияние коллективизации украинской деревни и большого голода в состоянии советских вооруженных сил и мобилизационные возможности в сфере снабжения лошадьми.